

С.Сейфуллиннің «Айшасы» және романтизм эстетикасы

Жарылғапов Ж.Ж.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

В данной статье исследуется проблема художественного метода в казахской прозе, а также анализируются роль метода романтизма и его жанровые особенности. На основании анализа повести С.Сейфуллина «Айша» автор раскрывает особенности романтизма, которых придерживается писатель, показывает мастерство писателя в использовании художественных методов для создания романтических образов. Определены стилистические сходства и различия творческой лаборатории С.Сейфуллина и его современников.

In given article the problem of an art method in the Kazakh prose is considered, and also the role of a method of romanticism in the Kazakh prose and its perfection from the point of view of genre features is analyzed. On the basis of the analysis of S.Sejfullin's story «Ajsha» the author of article opens features of romanticism which the writer adheres. There in the article is shown skill of the writer in use of art methods for creation of romantic images. There are also defined stylistic similarities and distinctions of creative laboratory of S.Sejfullin and its contemporaries.

Романтизм әдісі әсіресе поэзиялық жанрлардың құрылымынан маңызды орын алды. Өйткені поэзиялық дәстүрдің қуаты жаңа мүмкіндіктердің ашылуына ықпал етті. «Көркемдік дәстүр, көркемдік-эстетикалық сана өнердің күрделі құбылысы ретінде көрінеді. Бұл көне әдеби мектептермен, ағымдармен, бағыттармен және қазіргі көркемдік өлшемдермен арқаулас құбылыс», — деп С.Негимов айтқанындай, халық ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі романтизм, «Зар заман» ақындарындағы элеуметтік-консервативті романтизм, Абай шығармаларындағы романтикалық бейнелеу қалыптары жаңа дәуірдегі поэзияның эстетикалық-философиялық тұғыры бола алды [1]. Десек те, ұлттық және әлемдік дәстүрлерден тамыр тарта бастаған қазақ прозасы айналадағы дүниеге әсері оқшау, асқақ рухтағы образдар жасау арқылы және авторлық субъективизмді мейлінше тереңдету арқылы романтизмнің эстетикасын игере бастады. Жазушылардың өздері мүлде келісе алмайтын қоғамы заңдылықтар, элеуметтік қатынастарға деген жеке көзқарастарын көркем жеткізудегі романтикалық леп, романтикалық суреттеу амалдары күрделі жанрлармен қатар прозаның ықшам жанрларын да қамтыды. Мысалы, С.Сейфуллиннің 1917 жылы жазған «Жұбату» әңгімесіндегі кейіпкер — Мүслимажанның басындағы ауыр халді суреттеуде романтикалық шарттылықтарға сүйенгендігі көзге бірден шалынады. Қазақ қызының басындағы қиыншылықты бейнелей отырып, элеуметтік ортаның өктемдігін безбендеуге тырысатын жазушы қаһарман тағдырына ешқандай шектеусіз араласады. Өзінің айрықша субъективтілігімен көзге түсе отырып, Мүслимажанның басындағы қиянатқа араша түседі. Автордың «Қарындасым, шерлі қарындасым, Мүслимажан! Жылама, тый көзіңнің жасын! Өтер қайғылы қара түн! Міне, рауандаған таң белгісі! Ашылар бақытың! Зұлмат қара түнді қуып, жарқырап таң атар! Дүниеге алтын нұрын шашып, жер-көкті шаттандырып, қарсы алдыңнан күн шығар! Міне, ақырындап ескен, беттен сүйген майда жел. Бұл — таң хабаршысы!

Бұл — бақыт хабаршысы. Міне, жарқырап атып келе жатқан ерік таңы... Міне, бұл — бақыт таңы, қара алдыңа, күтіп ал бақытыңды» деген жолдардан өршіл үміт пен болашаққа деген кәміл сенім көрініс табады [2; 8]. Әңгімеде Мүслимажанның характерлік ерекшеліктерін ашып көрсетуден бұрын кейіпкер ахуалын жеке көзқарасы мен әсерлері тұрғысынан баяндауға көңіл бөлген суреткер асқақ арманына ерік береді. Көңілі асыққан идеал өміріне бүгінгі шындықты қарсы қоя суреттейді. «Мен білемін қаусаған шалдың құлдығында, күндігінде жүріп сарғайған қазақ қызын. Мен білемін наданның хайуан нәпсісі үшін екі-үш қатынның бірі болып қыспақта жылап жүрген қазақ қызын. Мен білемін шын махаббатпен сүйген ғашығына қосыла алмай сарғайып, «уһ» дегенде көкірегі қарс айрылып жүрген қазақ қызын» деп толғанатын жазушы өзі қабылдай алмаған дүниенің ұнамсыз болмысын жеткізуді бірінші кезекке қояды. Субъективті эмоцияны айғақтап отыратын, әлденеше рет қайталанып келетін «мен білемін», «қазақ қызы» тіркестері шығармаға экспрессивті серпін берген. Мұндай поэтикалық сөз мүмкіндіктері бүгінгі күннен оқ бойы озық тұрған жазушы идеалын айрықшалауға қажет. Шығарманың «Күтіп ал бақытыңды!» деп түйінделуі дүниеге романтик көзімен қараған Сәкеннің максималистік бағытынан хабар береді. «1917 жылы жазған «Мүслима»

(«Жұбату») деген әңгімемде Горькийдің романтикалық әңгімелерінің әсері күшті» деген автордың өз сөзі де төңкеріске дейінгі поэзиялық шығармаларымен қатар, проза жанрындағы алғашқы туындыларының күшті бір буыны романтизм болғандығын дәлелдейді.

С.Сейфуллиннің прозасынан өзіндік орын алатын романтизм сынды көркемдік әдіс ерекшеліктерін «Айша» повесінен де аңдаймыз. Бұл шығармада «Жуандық» әңгімесіндегі идеялық-тақырыптық мазмұн одан гөрі кеңірек арнада жалғасын тапты. Азаттық аңсаған жандары романтикалық әрекеттерге бастаған Жамал, Ғайша, Қамар, Шұға тәрізді әдебиетке өзгеше сипат әкелген кейіпкерлер қатары Айша бейнесі арқылы толықты. Әрине, Сәкен повесінің өзіндік стильдік-көркемдік ерекшеліктері жоқ емес. Академик С.Қирабаев: «Айша — өзі тектес қазақ қыздары Қамар, Шұға, Жамал, Ғайша сияқты емес, өз бақытын өзі қорғауға шыққан батыл, жаңа қыздың типі... XX ғасыр басындағы әдебиетте кең көтерілген әйел теңсіздігі мәселесін жалғастыру дәстүрінде жазылғанымен, «Айша» повесі жаңаша табылған шешіммен, көркемдік ерекшеліктерімен өз кезінің елеулі шығармалары қатарына кіреді», — деп жазған болатын [3]. Дәуірінің қалыптасып қалған заңдылықтарына саналы түрде қарсы көтерілген Айша бейнесінің «бүлікшіл» табиғатынан төңкерісшіл мазмұндағы романтизм белгілерін көреміз. Қазақ прозасындағы осы типтес образдардан Айша бейнесінің айырмашылықтарын жазушының романтикалық бейне жасауы тұрғысынан саралап көруге болады. Шығарма сюжеті бастапқы романдардағыдай бір-біріне ынтық ғашықтар тағдырының айналасында емес, жеке басының еркіндігі үшін күрескен өжет қыздың төнірегінде өрбиді. «Бақытсыз Жамал», «Қалың мал», «Қамар сұлу» романдары мен «Шұғаның белгісі» повесінде басына кара бұлт үйірілген бойжеткеннің қасында сүйген жігіттері сүйеніш болып, көбінесе бостандық үшін күресте бірге жүрсе, мұнда Айша айналасындағы әділетсіздікке жалғыз қарсы тұрады. Өзі мойындамаған қоғам мен өмір талаптарын бұзып-жарып өтуге жалғыз бел байлауы, автордың образ бойына әсіре қайраткерлік дарытуы жеке тұлғаны әбден даралау мақсатынын туғаны белгілі. Қазақ әдебиетінің мысалында теңіне қосылуға ырзалығын бермеген төркініне іштей қарсы болған, еркіндік аңсап, әке үкімін аттап, сүйгенімен бірге қашып кеткен қазақ қыздарының образдары болғанымен, ата-ана шешіміне ашық қарсы тұрған бірбеткейлікті көре алмаймыз. «Тағы да барып айт, — дейді ол Садырбек деген құрбы-замандасын әке-шешесіне жұмсап, — мен Боранбай баласына баруға ақыретте де ырза емеспін. Маған оның байлығының керегі жоқ, қатыны өлген, үйінде жетім балалары жылаған, күшіген сияқты үңірейген, сақалы күректей кара шұбарға мен қатын бола алмаймын. Егер де мұндай адамға мені малға сататын болса, мен тәңір алдында көз жасымды кешпеймін. Және өле-өлгенше менің әке-шешем, туған-туысқаным жоқ деп білем... Міне, бір тәңірге аян болсын, мына батқан күнмен бірге батайын. Тәңір алдында қолым жағаларында болады. Онан соң өле-өлгенше ешқайсысының бетін көрмеймін», — дейді Айша [2; 313]. Ұлттық мораль тұрғысынан алып қарағанда мұндай «безушілік» тым қатқыл көрінетіні рас. Кейіпкер бойындағы мұндай тосын мінездердің бейнеленуін жазушының субъективті бірбеткейлілігімен түсіндіруге болады. Өйткені Сәкен өзінің идеясын жүзеге асыру үшін заман шындығынан озық, мейлінше дара кейіпкер таңдауға тырысып, оның бойына таза субъективті тілектерін сыйғызуға талпынған. Содан барып, шығарманың реалистік сипатынан гөрі, романтикалық бояуы қалыңдай түседі.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталып, Ақпан төңкерісінің болуы қазақ зиялыларын, жалпы алғанда қырдағы қалың елдің болашаққа деген сенімін күшейтті де, бөлекше саяси атмосфера қалыптастырды. Келер күннің жарқын жаңалықтарына деген риясыз сенім, идеалды болашақ туралы ойлар С.Сейфуллиннің Қазан төңкерісіне дейінгі шығармаларының негізгі арқауы болды. (Тіпті қаламгердің шектен тыс идеяға берілуі бүгінгі өмірден алшақтап кетуіне де соқтырған тұстар да кездеспей қалмайды). «Айша» повесінде бүгінгі шындық пен келешектегі идеал-өмір бір-бірімен ымырасыздықта, қақтығыста суреттеледі. Жазушының шығармадағы оқиғаларға қатынасы, ұстанымы осы романтикалық контрастардан айғақталып отырады. Мұны «Айша» повесіндегі уақыт пен кеңістік категориялары арқылы да саралап көруге болады.

Әр көркемдік әдіс, не әдеби бағыттардың уақыт категориясын өзінше қабылдап, өзінше дамытатынын ғалымдар айтып келе жатыр. Мысалы, «сентиментализм автордың бейнелеуіндегі сюжетікке бір табан жақын уақытты дамытты. Натуралистер болса өздерінің «физиологиялық» очерктерінде шындықтың фотографиялық суретін жасай отырып, уақытты «тоқтатуға» тырысты. «Ашық» уақыт XIX және XX ғасырлардағы реализмге тән» деген сияқты ойлар [4]. Сондай-ақ романтикалық туындыларда автордың субъективті пікірлері маңызды орын алуы себепті реалды, поэтикалық уақытпен (немесе сюжет уақыты) бірге, авторлық уақыт алдыңғы қатарға шығады. Уақыт пен кеңістік байланыстарын көркем әдебиетте игеруге байланысты М.Бахтиннің «хронотоп» (қазір

«мекеншак» баламасы қолданылып жүр) жайындағы идеясы дүниеге келгені мәлім. Бірақ ол хронотоптың көркем әдебиетте жанрлық мағына беретінін дйттеді. Қаламгердің көркемдік әдісін қалыптастырудағы «кеңістік» пен «уақыт» ұғымдарының маңызды екенін атап өткен А.А.Гаджиев болатын. Оның айтуынша, жазушының көркемдік әдісінде «уақыт пен кеңістіктегі әрекеттерді ұйымдастыру принциптері» көрініс табады. Шығармашылықтың романтикалық типіне өмірді бейнелеудің уақыт пен кеңістік жағынан алшақтығы принципі тән [5]. Осы уақыттық ерекшеліктер романтиктердің шығармаларында концептуалдық маңызға ие болды. Реалистер өткен шақ пен осы шақты немесе осы шақ пен болашақты элеуметтік ортаға бейімделген мінездер арқылы ашып, сюжеттік және реалды уақыттың тепе-теңдігін, «уақыттар байланысының» циклдығын қатаң сақтауға тырысса, романтизмде уақыт мүмкіндіктері көбіне автор идеалын танытуға керек. Сол тәрізді «уақыт образы» С.Сейфуллиннің «Айша» повесінде романтикалық ыңғайға сай қолданылған деп айтуға негіз бар. Шығармада авторлық уақыт мәтіннен тыс өмір сүреді. Бас қаһарманның әлі орнамаған, келешектен күтетін жарқын тұрмысы мен бостандығы қаламгердің өзі идеяландырған уақытында, қиялында ғана. Оның сұлбасы нақты бейнеленбей, символдау арқылы меңзеледі. Таң ата құлағына шалынған зауыт гудогы, өндіріс орны жаңа өмірдің, яғни автор уақытының, символдары. Автордың идеал-уақыты «өмірде әзірше жоқ, бірақ болатын дерекке негізделеді» (З.Қабдолов).

Шығарманың бүкіл құрылымы романтикалық бейнелеу ұстанымдарына бағындырылған деп біржақтылыққа ұрынудың да реті жоқ. Бұл жерде біз романтикалық қаһарман жөнінде ғана сөз қозғап отырғанымызды ескерте кетпекпіз. Өйткені суреткердің нақты тарихи уақыттан ешқайда қашып құтылмайтыны, тарихи өмір шындықтарын мүлде сызып тастай алмайтыны анық еді. Классикалық романтизм үлгілерінде нақты тарихи шындық бітімі шартты түрде бейнеленсе, Сәкен туындысында өзі суреттеген өмір құбылыстары мен қоғамдық жағдай орталық мәселе болатын. Осыдан барып біз аталмыш шығармадан «таза» күйіндегі романтизмді ұшырата алмаймыз. Әңгіме тек реализм жүйесіндегі романтизм тенденциялары мен бейнелеу ерекшеліктерінің қаншалықты дәрежеде екенін сараптап көру. Қаламгердің кеңістікті реалды уақытқа сай игеруінен оның реалистік талантының деңгейі көрінсе, автор өзінің субъективті идеалы тудырған уақытты ұсынып, оны үлгі ретінде қабылдауы, ақиқат өмірге қарсы қоюы повестегі романтизмнің негізгі тәсілдері қолданылғанының айғағы бола алады. Шығарманың идеялық бітімін әйелдер теңдігі деп қарастырғаннан гөрі, жеке тұлға бостандығы тұрғысынан келіп салмақтағанымыз абзал.

Көп жылдар бойы Сәкеннің дүниетанымдық негіздерін тек қана материализммен байланыстырып келгеніміз белгілі. Оның себептері мен дәлелдері де жоқ емес-ті. Алайда романтистік ұстанымдардың рухани-философиялық көзі — идеализмге тән ойлау бедерлері Сәкен шығармашылығынан мүлде ұшыраспайды деу бекер. Аталған повесте суреткер элеуметтен гөрі жеке адамның рухын, жарқын өмірді жасаушы жеке тұлғаның ролін биігірек көтереді. Жазушы үшін адам еркінің шектеулігі өлімнен де қорқынышты. Мысалы, Айшаның ұзатылу алдындағы Бибіжар мен Мұслиманың әніне автор өзінің жеке ұстанымын сыйғызған:

*Уылжыған ақша бет қуарсайшы,
Жылай-жылай мөлдір көз суалсайшы,
Мал орнына қор болып кеткеніңше,
Өліп қана сорлы қыз уансайшы!*

Адамның асқақ рухын ешқандай материалдық дүниемен өлшеуге келмейтіні, жеке адамның өзіндік құндылығы тарихи және қоғамдық қатынастардан биік тұратыны да жазушының өзекті ойларының бірі. Романтиктердің болмысты идеалистік тұрғыдан тануының негізі Гегельдің, Фихтенің, Канттың, Шеллингтердің философиясынан өріс алғаны белгілі. Олардың философиясы жеке тұлғаның шексіз рухани бостандығы мен абсолютті «меніне» негізделді. Жеке тұлға және шексіздік романтиктерді ерекше еліктірді. «Бүкіләлемдік әдебиет тарихында» романтизмнің негізгі ерекшеліктеріне қатысты былай делінген болатын: «Бөлекшеленген және сыртқы әлемге қарсы қойылған қаһарман идеалдандырылады да, оның өмірдің қалыпты жағдайына деген келіспеушілігі «әлем қасіреті» мағынасын иеленеді, күшейтіле берілетін субъективтілік бірте-бірте адамзаттық мән иеленгісі келеді. Міне, осы өзгешелік, бүлікшілік, субъект пен оның биік талаптарын қанағаттандырмайтын, бірақ өз ережелерін ұсынатын әлем арасындағы кереғарлықтарды романтиктердің жырлағаны соншалық, бұл — олардың ең негізгі және жалғыз дерліктей тақырыбы болды»[6].

Бұл шақтағы Сәкен прозасы ағартушылық дәстүрден мүлде қол үзіп кетпеген, реалистік ұстанымдарға енді-енді иек арта бастаған еді. Сондықтан да «Айша» повесінде жеке адам бостандығы мәселесі ұлт бостандығы туралы идеяға ұласып кете алған жоқ. Ал реализмді тудырушы романтизм екенін еске алсақ, ондай тенденциялардың романтизмге қатысты бейнелеу ерекшеліктерінің қаламгердің прозалық туындыларында көзге шалынуы заңды құбылыс дер едік.

«XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің дамуында бадырайып көрінген, әлі күнге дейін тамсандырып келе жатқан көркемдік амал — романтикалық суреттеу тәсілі... Қазақ әдебиетінің әргі-бергі тарихында дүниені риторикалық тұрғыдан танып-білу әдісі реалистік сыңайдан асып түспесе, кем емес. Тіпті көшпелі өмір салтының өзінде романтиканың толып жатқан сілемдері барын аңғармау, оны сөз өнері арқылы жарқыратып көрсетпеу мүмкін емес. Бірақ біз асқақты сөз орамынан іргемізді аулақ салып, көркемдік танымымыздың қуатты бір қанатын қырқып тастадық», — деп жазды Т.Кәкішев [7]. Шындығында төл әдебиеттануымыз романтизм құбылысын тұтас алып қарастыру былай тұрсын, көп жылдар бойы одан ат тонын ала қашуды әдетке айналдырды. Өткен ғасырдың 20-жылдарында романтизм туралы болған айтыс-тартыстар, ұлттық әдебиетіміздегі мұндай эстетикалық құбылыстың мән-мағынасын ауқымды түрде саралауға жол салар деген үміт ақталмады. Сол кезеңдегі әдебиетшілер мен сыншылардың көзқарасында әсіре солшылдық тенденциялар басым болғанымен, таза теориялық-эстетикалық тұрғыдан жасалған болжамдар да біршама еді. Мағжан поэтикасын зерделей отырып романтизм теориясы жайлы дәлелді пікірлер айтқан Ж.Аймауытовтың бастамасы, өкінішке орай, жалғасын таппай қалды. Романтистік ұстанымдар өмірдің шынайы бейнесін танытуға қисық айнадай қауқарсыз, «өткенді көксеу», «жылап-сықтау», «ескілікті дәріптеу» сыңайындағы пікірлер белең алып кеткені баршаға аян.

Әдебиеттер тізімі

1. *Негимов С.* Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. — Алматы: Ғылым, 1991. — 91-б.
2. *Сейфуллин С.* Әңгімелері мен повестері. — Алматы: ҚМКӘБ, 1958. — 265 б.
3. *Қирабаев С.* Көп томдық шығармалар жинағы. — 5-т. — Алматы: Қазығұрт, 2007. — 343–344-б.
4. *Пожилова Л.В.* Романтическое и реалистическое в хронотопе художественного произведения. Хронотоп деревни в ранней прозе И.А.Бунина и А.М.Горького // Романтизм в системе реалистического произведения. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1985. — С. 134–135.
5. *Гаджиев А.А.* Романтизм и реализм. — Баку: Элм, 1972. — 347 с.
6. История всемирной литературы: В 9-т. — Т. 6. — М.: Наука, 1989. — С. 22.
7. *Кәкішев Т.* XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі ағымдар // Әдебиеттану: Сөз өнерінің сырлары. — Алматы: Мектеп, 2003. — 84–85-б.